

HANEFİLİK VE ONUN ESAS YÖNLERİ

Ebülfez Elçibey*

Çev: Muhamet KEMALOĞLU*

ÖZET

Hanefilik, İmam-ı Âzam lâkabıyla şöhret bulan Ebû Hanîfe'ye izâfe edilen fıkıh ekolünün adıdır. Hanefilerin itikatta (inançta) mezhepleri ise maturidiyedir. İsmi kurucusu Ebû Hanîfe'den (Numan bin Sabit) (699-767) alır. Türkistan, Afganistan, Türkiye, Hindistan ve Pakistan'da yaygındır. Hanefi mezhebi dört sünni mezhebin nüfus açısından en genişidir. Hanefi mezhebinde bir konuda hüküm çıkarmak için önce "kitaba" (yani İslam'ın kutsal kitabı Kur'an'a) başvurulur. Kitapta bir delil bulunamazsa sünnete bakılır. Sünnette de yoksa sahabe'nin birinin görüşü temel alınır. Sahabi sözünde de bir cevap bulunamazsa en son kıyas'a başvurulur. Bazen maslahat icabı kıyas tercih edilir. Ebülfez Elçibey'in bu makalesinde ise Hanefilik ve onun esas yönleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Azerbaycan, Ebülfez Elçibey, Hanefilik

---

* *Əbülfəz Elçibəy, Azərbaycanın Başlayan Tarix, Tərtibçi və Redaktor: Mircəlal Yusifli, Bakı, Adiloğlu Nəşriyyatı, 2003, s. 124-138.*

*TRT Genel Müdürlüğü Ankara

HANAFİ AND ASPECTS OF ITS ESSENTIAL

ABSTRAC

The Hanafi (حنفي Hanafi), school is one of the four Madhhabs (schools of law) in jurisprudence (Fiqh) within Sunni Islam. The Hanafi madhhab is named after the Khurasani Iranian scholar Abu Hanifa an-Nu‘man ibn Thābit (699-767), a Tabi‘i whose legal views were preserved primarily by his two most important disciples, Abu Yusuf and Muhammad al-Shaybani. This is the most prominent among all Sunni Schools and it has the most adherents in the Muslim world. In this article Hanafi Ebulfez Elchibey and its main aspects are discussed.

Key Word: Ebulfez Elchibey, History, Azerbaijan, Hanafis

GİRİŞ

Dinlerin tarihini, köklerini, dallarını, dayanaklarını ve kuruluşunu öğrenmek beşerin içtimai tarihinin araştırılmasında çok gerekli bir vasıttır. Dinin bütün farklı kutuplarını gözden kaçırmadan, hem de unutulmamalıdır ki, o bütün kendi tarihi boyu bu güne kadar yan-yöresi ile içtimai hayatla-içtimai psikolojiden tutun da iktisat kadar-sıkıca bağlıdır. Bu bakımdan islam dini daha faaldir. Tanınmış Rus âlimi Tokarev: “Müslüman dininin seciyevi hususiyeti odur ki, o faal güç ile insan hayatının bütün yönlerine müdahile ediyor”¹.

İslam dini yalnız dini bakışları değil, ahlaki, etik, hukuki, münasebetleri, idealist felsefeyi ve kadim adet-ananeleri kendisinde birleştiren bir sistemdir.

Bin üç yüz yıldan fazladır ki, bu din muhtelif ilimlerle silahlanarak yüz milyonlarla insanın, muhtelif halkların geçmişinde ve bugününde sağlam bir yer tutmuştur. İslam dinini detaylıca araştırmak için Kur'an'dan başlayarak² onun bütün abidelerini, sahalarını, yönlerini araştırmadan başarı kazanmak mümkün değildir ve istenilen maksada da ulaşamaz.

İslam dininin kuruluşunda yer alan güçlü temellerden biri de şeriat-Müslüman hukukudur. Müslüman hukuk sistemi oldukça mürekkep, çok yönlü, bazen de anlaşılmasız ölçüde karışıktır. Bu sahayı araştıran büyük İslam âlimi ve oryantalistler, hatta Müslümanların içerisinde çıkmış tanınan hukukçular böyle büyük çetinlikler karşısında ayrılışlar arasında kalmışlar. Bütün bunlar Müslüman hukukunun-şeriatın dayandığı kanun külliyat ve mecellelerinin çok sayılı, muhtelif yönlü olması ile bağlıdır. Şeriatın karmaşık olması hakkında zamanında birçok büyük mütefekkir ve âlimler, o cümleden Azerbaycan'ın büyük simalarından M. F. Ahundov³ vb. tekrar tekrar konuşmuşlardır.

Şimdiki zamanda sosyalist temayüllü bir dizi Arap ve Afrika'nın Müslüman ülkelerinin hukuk sisteminde Müslüman hukuku (şeriat) hususi yer tutar (Pravo v stranax sosialistiçeskoy orientasii,

1 Tokarev, S. A., Dünya Xalqlarının Tarixində Din, Moskova,1976, s. 533; Tokarev, “Simvolika ognya v istoričeskoy kulture”, i Priroda, Moskova,1984, s. 75-79; Tokarev, “Sovetskaia Etnografiia, no. 6., Moskova, 1969, s. 6. (Ayrıca Tokarev, A., Oçerk İstorii Yakutskogo Naroda, Moskova, 1940.)

2 Usmanov, M., “Quran Necə Yarandı”, Nauka i Reliqiya jurnalı, N9, 1980, səh. 32-37, Quran'ın mazmunu, 1980, N10:27-31.

3 Mirza Kâzım Bey (1802-1870), Kafkasyalı, Türk kökenli şarkiyatçı ve Türkolog. Rusya'da şarkiyat araştırmalarının kurucularından. "Kuran-ı Kerim'de Ahenklik" (1859), "Müridizm ve Şamil" (1859), "İslam Tarihi" (1860) ve "Türk-Tatar Dillerinin Grameri" adlı büyük bilimsel monografileri Avrupa üniversitelerinde de kitap olarak okutulmuştur. Akpınar, Yavuz, 1980, Mirza Feth-Ali Ahund-Zade (Bütün Yönleriyle), Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, 1980, s. 24-44; Akpınar, Yavuz, Azerî Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul, 1994, s.50-55; Memmedzade, Hemid, M. F. Ahundov, Bediî ve Felsefi Eserleri, Bakü, 1987, s. 3-10; Memmedov, Nadir, F. Ahundov, Komediylar, Povest, Şe'rler, Bakü, 1982, s. 5-18; Memmedov, Nadir, M. F. Ahundov, Bediî ve Felsefi Eserleri, 1987, s.5-33; Muhtaroglu, Vilayet, Başlangıcından Günümüze Kadar Türk Edebiyatları Antolojisi, akt. :Dr Rıdvan Öztürk, Dr. Ali Duymaz, Ankara, 1993, s. 213-216; Vurgun, Semed, Mirza İbrahimov, M. Arif Dadaşzade, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, C. II, Bölüm yazarları:F. Gasımzade, Eli Sultanlı, H. Efendiyev, E. Mir Ehmedov, M. F. Ceferov, Bakü, 1960, s. 185-194; Edward Tracy Turnerelli, Kazan:The Ancient Capital of the Tatar Khans, London,1854, I, s. 41, 178-180, 270, 289; Dugat, G., “Mirza Kazem-Bek”, Histoire des orientalistes de l' Europe, Paris, 1868, s. 169-185; Baykara, Hüseyin, Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri, Ankara, 1966, s. 65-71; Rizaeddin b. Fahreddin, “Kâzım Bey”, Şûra, sy. 11, Orenburg, 1917, s. 241-245; Caferoğlu, “Büyük Azerî Âlimi Mirza Kâzım Bey”, AYB, 1/2, 1932:62-68; Boratınskaya, Y, Vostoç-noe svetilo”, Kazan, sy. 7-8, Kazan, 1999, s. 27-30; Mert, Muhit, “Rusya'da Şarkiyat Çalışmalarının Öncüsü, Ünlü Türk Âlimi:Mirza Kâzım-Bey”, TY, XIX/145, 1999, s. 26-34; Efendiyev, H, 1954, M. F. Ahundov'un Nesri, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı.

M, 1979), başka bir yandan da, Pakistan, Türkiye, Endonezya vb. Müslüman ülkelerinin anayasalarında şeriata dayanan kanunlar az değildir, üçüncü bir yandan bugünkü İran da uygulanan kanunların çoğu Müslüman hukukuna dayanır⁴. Dünyanın büyük oryantalistlerinden ve hukukçularından İ. Goldsiyer⁵, F.Vüstenfeld⁶, V. Girgas⁷, A. Müller, P. Antaki, İ. Nofal, N. Topay, R. Şarl, İ. Petruşevski⁸ ve başkaları Müslüman hukukunun belirli sahalarına dair eserler yazmışlar. Ancak bunların hiç biri Müslüman hukukunu olduğu gibi bir bütün olarak aydınlatamamış, galiba, karşılarında böyle bir çetin mesele koymamışlar. Son yıllarda M. Abrarov⁹, M. Sadagdar¹⁰ ve G. Kerimov¹¹ Müslüman hukukuna ait eserler yazmış, onun umumi yönlerini aydınlatmağa çalışmış, bununla da Sovyet oryantalizminde bu sahaya ait ileriye doğru bir kaç gerekli adımlar atılmıştır.

Hiç bir büyütmeden diyebiliriz ki, şariat hakkında en toplu, ilmi ve en anlaşılır malumatı biz Mirza Kazımbey'in eserlerinden bulabiliriz. Rus oryantalizminin en büyük yaratıcılarından, XIX. asrın önde gelen oryantalistlerinden biri olan, devrinin bir kaç Akademi ve ilmi cemiyetlerinin üyesi, meşhur Azerbaycan âlimi Mirza Kazımbey'in derin zekâsı, akıl almayan genelleştirme kabiliyeti, en çetin ilmi problemi sadeleştirip takdim etmeyi, tarihi meselelere bakıştaki aydın ve kesin düşüncesi her hangi bir oryantalist âlimde müspet özenti oluşturabilir. Belirtelim ki, şeriata ait tetkikata bütün Avrupa'da ilk defa M. Kazımbey girişmiş, başka oryantalistler onun eserlerinden yararlanmış ve yeri geldikçe ona kendi bakışlarını bildirmişler. Çoğu için çetin, anlaşılmaz olan

4 Y. Qluxov. Utro nadejd, "Pravda" Qəzeti, 3 Mart 1980.

5 Xolikova, Dilnavoz, Hızır Tipi-İyilik Timsali, Özbekistan İlimler Akademisi Alişir Nevai Dil ve Edebiyat Enstitüsü "Şimdiki Özbek Modern Edebiyatı" Bölümü Araştırmacısı, Taşkent, Ay Vakti, Düşünce-Kültür ve Edebiyat Dergisi, Araştırma, Sayı-Ocak, 2011,s.124.

⁶ http://www.525.az/print_previewa.php?id=5609

7 Vladimir Feodorovich, Girgas, Ukrayna'da 1835'te doğmuş ve 1887'de Kiev'de vefat etmiştir. 1858 St. Petersburg Üniversitesi Doğu Bilimi Fakültesinden mezun olmuştur. 1859'da Arapça ve Türkçe öğrenimini tamamlamak için Suriye ve Mısır'da bulunmuştur. Ayrıca Paris Doğu Bilimi Okulu'nda diller üzerinde çalışmalar yapmıştır. Magister, Hristianskiye Prava na Vostoke po Musul'manskim Zakonam, Doğu'da İslâm Hukukuna göre Hristiyanların Hakları, St. Petersburg, 1865 tezini savunmuştur. 1873'te Ocherk Arabskoy Gramaticheskoy Sistemi, Arap Gramer Sistemi Üzerine Deneme, doktora tezi yapmış. Eserleri:Kratkiy Obzor İstorii Arabskoy Literaturı, Arap Edebiyat Tarihinin Kısa Özeti, St. Petersburg, 1874; Arapskaya Hrestomatiya, (Arapça Ders Kitabı), St. Petersburg 1875-1876; Slovar' Arapskoy Hrestomatii i Korana, Arapça Ders Kitabı ve Kur'ân Sözlüğü, Kazan', 1881; Arabsko-Russkiy Slovar' k Koranu i Hadisam, Kur'ân ve Hadisler için Arapça-Rusça Sözlüğü, St. Petersburg,2006. Girgas'ın konu dışındaki bazı eserler:Osnovniye Nachala Musul'manskogo Prava Soglasno Ucheniyu İmamov Abu Hanifa i Shafii, İmam Şâfii ve Ebu Hanife Öğretilerine Göre İslâm Hukukuna Girişin Temel İlkelerini, St. Petersburg,1882. Bununla birlikte Büyük Arap Ontoloji Kitabı Kitâbü'l Ağânî'de işaretler konulmasında önemli rol oynamıştır. Girgas'ın ölümünden sonra şu eserleri yayımlanmıştır:Abu-Hanîfa ad Dinoweri. Kitâb-al-Akbar at Tiwâl. Publie par Wladimir Girgas, Leiden,1888; Bibliograficheskiy Slovar' Professorov i Prepodovateley, Profesör ve Öğretmenler Bibliografya Sözlüğü, St. Petersburg, 1869-1894.

8 İlya Pavloviç Petruşevski, İslam der İran:ez Hecret ta Payan-e Garn-e Nohom-e Hecri, Peyam, Tahran, 1354 (hicri), s. 371-399. Ünlü şarkiyâtçı. Yakın ve Orta Doğu, Orta Asya ve Kafkas ötesi ülkeleri tarihinin araştırmacısı.

9 M. Abrarov, Şariat i yeqo sosialnaya suşnost, Daşkənd, 1961; Magruf Abrarov, Şariat ve Oning Sosyal Mahiyatı, Taşkent, 1961.

10 M. Sadaqdar, Osnovi musulmanskoqo prava, M, 1968.

11 Q. Karimov, Şariat i yeqo sosialnaya suşnost, M, 1978; G. Kerimov, "Şariat ve Onun Sosyal Mahiyyeti", 1987; Bibliografiya Nauçnih Trudov İ. P. Petruşevskogo, 1959, Uçenie Zapiski LGU, N:282, Seriya Vostokovedçeskih Nauk, vıp. 11, İstoriya i Filologiya Stran Vostoka, Leningrad, s. 197-203; Spisok Osnovnih Nauçnih Trudov Professora İ. P. Petruşevskogo (K 60-letiyu sodnya rojdeniya), Problemi Vostokovedeniya, 1959, Moskva, Nu. :2, s. 251-256; Spisok Rabot Professora İ. P. Petruşevskogo, 1960, Hazırlayan:A. İ. Filina, KSİV AN SSSR, XXXVIII, Moskva, s. 99-103; Spisok Osnovnih Rabot Doktora İstoriçeskih Nauk, Professora İ. P. Petruşevskogo, Bkz. :İstoriogrifiya i İstoçnikovedeniye İstorii Stran Azii i Afriki, vıp. II, Posvyaşçaetsya Semidesyatiletiyu Doktora İstoriçeskih Nauk-Professora İlyi Pavloviça Petruşevskogo, Sorumlu redaktör:G. V. Efimov, L, İz. -vo LGU, 1968, s. 158-159; Spisok Trudov Doktora İstoriçeskih Nauk, Professora İ. P. Petruşevskogo, Hazırlayan:L. P. Smirnova ve V. A. Romodin, Bkz.:Blijniy i Sredniy Vostok (İstoriya, Kultura, İstoçnikovedenie), M, İzd. -vo Nauka, GRVL, 1968, s. 12-21.

şeriatı, M. Kazımbey böyle toplu ve anlaşılır izah ediyor: “Müslüman âlimleri kendi faaliyet dairelerini teşkil eden bütün ilimleri üç esas kısma ayırırlar:

1. El-Arabiyye,
2. Eş-Şeriyye
  - a. İlmu et-tafsir: Kur’an’ı tefsir ilimi;
  - b. İlmu-l-hadis: Hadis bilgisi;
  - c. İlmu-l-fikh: Tecrübî ilahiyat ilimi, daha doğrusu kanunculuk;
  - d. İlmu-l-kelam: İlahiyat ilimi;
  - e. İlmu-l-ferai: Merhumun mirasını paylaşmak hakkında hususi kanunlar talimi;
  - f. İlmu usul-l-fikh: Kanunculüğün (hukukçuluğun) esasları ilimi, daha doğrusu, kanunculuk sisteminin dayandığı kurallar”¹².
3. El-Hikemiyye..

Biz çağdaş okuyucuya daha anlaşılır olsun diye, Mirza Kazımbey’in yazdığını açıklamayı gerekli sayıyoruz:

- 1.Şeriat nedir?
- 2.Hadis nedir?
- 3.Fıkh nedir?

Bazı kitaplarda ve makalelerde şeriat dini hukuk gibi gösterilir. Şeriatı bu tür taraflı bir anlayışla çağdaş okuyucuya takdim etmek doğru değil, hem de onun söz ve anlayışını tahrif ediyor. “Şeriat” Arapçadır, kökü “şara'a”-dır. “Şara'a” çok anlamlıdır:başlamak, yol açmak, yöneltmek, (temiz ve doğru yol-kural) koymak, (doğru yol) göstermek vb. bu gibi anlayışları ifade ediyor. Bu sözü Kur’an’da muhtelif manada görebiliriz: “شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ ذُوْحًا”. “O, (Allah) neyi ki, Nuh’a tavsiye etmişti, (ondan) Size inanç başlangıcı koydu”¹³.

“Şeriat” ismi de bu kökten türemiştir. Kur’an’da bu isme şire (şiretun) ve şerie (şeriatun) şeklinde rastlanır ve en çok “yön”, “yol”, “kural”, “kanun” manasını verir. V. ve XIV. sureleri dikkatle araştırırsak şeriatın nasıl ortaya çıktığını açıkça göre bileriz. V. sure başından sonuna kadar kanun, kural, hüküm, helal, haram, yasak, adalet vb. hukuk normlarından bahseder. Bu sure Medine surelerine dâhildir (onların sayısı 24-dür). Bilindiği gibi, Hz. Muhammed Peygamber Medine’ye

---

12 Mutasarul-viqayeet ili sokrahşyenny viqaet, Kurs musulmanskoqo zakonovedeniya po şkolu Xanefidov, Kazan,1845, s. 2-3

13 Şura suresi, 13. ayet.

geldikten sonra, gelecek İslam devletinin ve cemiyetinin temeli olan Medine icmasını¹⁴ oluşturmuş, bu icmanın kanunlarını belirginleştirmeye çalışmıştır ki, bu da kendi aksini Kur'an'da bulmuştur. Aynı surede: “Siz, ey iman edenler, Allah'ın kurallarını bozmayın... Size ölü, kan ve domuz eti haram edilmiştir... Sen ey Elçi (peygamber)... Ya onların arasında muhakeme et, ya da onlardan uzaklaş. Sen onlardan uzaklaşsan, onlar hiç bir şey ile sana zarar vuramazlar. Eğer muhakeme etsen, onların arasında adaletle hüküm çıkar, Evet, Allah adaletlileri sever... Sana hakk kitabı indirdik (.. Allah ne indirip, sen de onların arasında muhakeme et, onların sana gelen hakkından kenardaki haris isteklerini gütme. Sizlerden her biri için (tutup gidilesi) bir yön (şireten) ve bir açık-aydın yol (minhecen) yarattık”¹⁵. Kur'an'da Müslümanların hangi yolla gideceğini belirginleştirmeye çok çalışılır ve bu “minhec”, “sünne”, “sebil”, “hidaye”, “suluk”, “sirat”, “şeri'e” vb. sözler altında verilir. 45. surenin 18. ayetinde: “ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلَىٰ شَرِيعةٍ مِّنَ الْأَمْرِ فَاتَّبِعْهَا وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ”

-Summe cealnâke alâ şerîatin minel emri fettebi' hâ ve lâ tettebi' ehvâellezîne lâ ya'lemûn (ya'lemûne). ““Sonra seni bir gösteriş üstüne koyduk, sen de onu yürüt ve bilmezlerin işine geleni yapma”¹⁶! Burada “şeri'etin bin el-emri”-“gösteriş”, “kanun” manasını verir. Görüldüğü gibi, sonraki tarihi şartlarda “şeriat” sözü daha geniş anlayış kazanarak, “gösteriş yolu”, “kanun yolu”, “temiz yol” ve “kanuni yol” manasını vermiş ve “sünne”, “sebil” vb. kendi içerisinde birleştirmiştir. Öylece bu bakımdan da henüz IX. asırda büyük tarihçi ve tefsirci Muhammed Taberi¹⁷ yukarıda gösterdiğimiz ayetteki “şeriat” sözünü açıklarken, şeriat miras hukukunu, ceza belirginleştirme kurallarını, emirleri ve yasakları kendisinde toplar. Şeriat zaman-zaman Müslümanların dini ve dünyevi kanun-kurallarını kendisinde toplayıp, onların hukuku olmuştur. Kesinlikle göstere biliriz, “şeriat” Müslüman hukuku demektir ve onu başka şekilde tercüme edip, başka şekilde anlamlandıranlar yanlışlığa neden olur.

Şeriat ahkâmlara¹⁸ dayanır. Ahkâmların ilk kaynağı ise Kur'an ve Sünnettir. Sünnet (doğru yol) hadislerden teşekkül etmiştir ve o tamamen Hz. Muhammed Peygamberle bağlıdır. Hz. Muhammed Peygamberin dedikleri ve ya onunla bağlı ortaya çıkan, yakın silahtaşları tarafından söylenen her bir hikâyeye hadis denilir. Hz. Muhammed Peygamberle bağlı o kadar muhtelif rivayetler-hadisler yığılmıştır ki, şimdiye kadar hiç bir kimse onun sayısını doğru tespit edememiştir. VII-VIII. asırlarda hukuk kategorisi gibi belirlenen hadis, ya kanun, ya da kanunun analogisi yerine kullanılmıştır. Bu asırlarda hadis Müslüman hukukunda öyle geniş yer tutmuştur ki, yüzlerce büyük Müslüman âlimleri, hukukçuları onunla meşgul olmuş, hatta “hadis ilimi” ortaya çıkmıştır. Bununla meşgul olanlar on binlerce hadislerin doğru olanlarını ayıklamak, onların hangisinin daha doğru, yararlı, hakiki olmasını da tayin etmeye çalışmış, neticede onları üçe ayırmışlardır:

- a. Sahih-doğru
- b. Hasen-güzel

14 Hz. Peygamber'in vefatından sonra, herhangi bir asırda, bütün İslam müçtehitlerinin, dinî bir konuda ortak hüküm vermeleridir.

15 Maide Suresi.

16 Câsiye Suresi 45/18. Sonra seni de din konusunda bir şeriat sahibi kıldık, ona uy; bilmeyenlerin heveslerine uyma.

17 Taberi veya tam adıyla Ebu Cafer Muhammed ibn Cerir et-Taberi (Arapça: أبو جعفر محمد بن جرير بن يزيد الطبري; Abū Ġa'far Muḥammad Ibn Ġarīr Ibn Yazīd at-Ṭabarī) tahminen 839 yılında Taberistan (bugünkü Mazenderan bölgesi) (Farsça: تبرستان) 'nın Amol şehrinde doğmuş, 8. ve 9. yüzyıllarda yetişmiş, fıkıh, hadis, tarih, dil, tefsir ve kırâat ilimlerinde çalışmalarıyla kendini kabul ettirmiş İslami tarihçidir.

18 Ahkam Kur'an ve Sünnetin içerdiği dini hükümlerdir.

- c. Zayıf-güçsüz hadisler silsilesi ortaya çıkmıştır. Bu ayırım da kati değildir; birisinin doğru saydığı hadisi başka birisi güçsüz saymış ve ya aksine¹⁹ bunlardan başka kırk mukaddes hadis de vardır ki, güya bunları henüz zamanında Hz. Muhammed Peygamberin kendisi seçmiştir. Dediğimiz gibi hadisler sünneti teşkil eden esas vahitlerdir. Şeriat ana yol gibi kabul edilirse, sünnet onun itici kollarından biri sayılmalıdır. Müslüman âlemine göre Allah'ın Kur'an'la koyduğu şeriatı Hz. Muhammed Peygamberle bağlı ortaya çıkan sünnet ile daha da esaslı-hale getiriyor ve Hz. Muhammed Peygamber bu sünnet ile şeriat yolunu açıyor.

Şeriat ve sünnet ayrı-ayrı anlayışları bildirseler de, bazen aynılaşıyor ki, bu da sünnetin geniş ihatalığı ile ilgilidir. Daha doğrusu, sünnet hukuki meselelerin hallinde öyle büyük rol oynuyor ki, bir tür şeriatın her yerde yerine geçiyor (Arap dilinin izahlı sözlüklerinde de “şeriat” sözü “sünnet”, “sünnet” sözü ise “şeriat” sözü ile izah edilir). Kur'an'ı ve sünnetleri esas alıp, muhtelif usulleri tatbik etmekle bütün dini ve dünyevi meseleleri halledenlere Sünni diyorlar.

Şeriat hükümlerinin (ahkâm) ilk kaynağı Kur'an ve sünnettir. Şeriat hükümlerini araştıran, araştırma usullerini gösteren, tatbik kuralını öğreten ve ya tatbiki için emir veren ilime fikh denir. Fikh bugünkü anlamını kazanana dek bir sıra değişikliğe uğramıştır; “fikh” sözü ilk anlayışta “inceleme”, “çözümleme”, “anlayış inceliyi” demek idi. Şöyle ki, “fikhu-l-lüğe”- “dil araştırması”, “dil birliyi” denince, Araplar İslam dini ortaya çıktığından bir az sonra, Kur'an'daki sözlerin anlayış inceliklerini, ayrılıklarını, farklılıklarını öğrenmeyi dikkate aldılar. VIII. yüzyılın ortalarından “fikh” sözü ile yan-yanaya yakın anlamda kullanılmaya başlanmıştır. “İlim” sözü, daha çok Kur'an'ı, hadisleri vb. dini meseleleri öğrenmek dikkate alındığı halde, “fikh” sözü dil araştırmaları, belirli sahalara ait tetkikatı ifade ediyordu. Aynı yüzyılın sonları ve IX. yüzyılın ilk zamanlarında o zamandaki bütün fenleri öğrenen ilime “fikh” diyorlardı. Öylece bu zamandan da fikh şeriatla (Müslüman hukuku ile) daha çok meşgul olmuş, başka sahalardaki yerini ilahiyat, felsefe, nehv, tarih vb. ilimlere vermiştir. Bundan sonra ise fikh denince yalnız Müslüman hukukçuluğu anlaşılıyordu.

Fikh sahasında çalışanlara fakih denilir ki²⁰, bu da daha çok hukukçu sözüne uygundur. İster fikh, isterse de fakih başka dillere tercümede kendi asıl manasını vermiyor. Fikh Müslüman hukukçuluğu ilmi, Müslüman hukukunu öğrenmekle beraber, hem de şahsi araştırma, karşılaştırma ve rey esasında yeni kanun çıkarır ve ya kanunun türlü türlü şekilde tatbiki için hüküm verir. Öyle buna göre de İslam'ın yayıldığı ülkelerde muhtelif hukuk mektepleri açılmıştır. Bir hukuk mektebinin emrine göre kanuni sayılan iş, başka bir hukuk mektebine göre kanunsuz sayılırdı. Onu da gösterelim ki, bu zıtlık ne kadar çok olsa da, tam zıddiyet teşkil etmiyordu ve hepsinin kaynağı Kur'an olduğu için bir umumilik var idi, daha çok usule göre bir-birinden ayrılıyorlardı.

Müslümanlar Sünni ve Şii olmak üzere iki esas yere bölünürler ve her birinin kendisine göre hukuk usulü vardır. Bundan başka Sünnilerin bir kaç hukuk mektebi vardır ki, bunlar da usullerine göre ayrılırlar. Bu hukuk mekteplerinin dördü daha esas sayılıyor:

19 Hadis sözü, İA, I. cilt, 1964.

20 "Fikh" kökünden türeyen "Fakih" "bir şeyi iyi bilen, iyi anlayan kimse" demektir. Fakih kelimesinin çoğulu "fukaha"dır. Fakih kelimesinin İslam İlimlerindeki terim anlamı ise tarih içerisinde fikh kelimesinin değişen manası ile paralel olarak değişikliğe uğramıştır.

Hanefilik, Şafilik, Maliklik, Hanbelilik²¹.

Her bir hukuk mektebi kendi yaratıcısının adı ile adlanır. Bunları oluşum sırasına göre birinci, hem de en büyüğü Hanefiliktir ki, onun da bir sıra yönleri vardır.

Hanefilik, VIII. yüzyılın ikinci yarısında teşekkül etmiştir. Onun yaratıcısı Şarkin en büyük mütefekkirlerinden biri Ebu Hanife Numan bin Sabit (699-767) olmuştur²². Ebu Hanife hicri 80. yılda Küfe’de doğmuş, gençlik yıllarında devrinin esas ilimlerine derinden öğrenmiş. Orta asırlarda yaşamış büyük tarihçi ve âlimler, o cümleden özellikle de İbn Haldun (1332-1406) ve Katib Çelebi gibi meşhur âlimler gösterirler ki, fakihlerin (kanuncuların) ekseriyeti Araplardan değil, başka milletlerin içinden çıkmıştır²³. Ebu Hanife de Arap değil, Türk idi²⁴. O, Şiiilerin 6. imamı ve en güçlü ideoloğu Cafer Sadıkla²⁵ aynı yıl doğmuş, aynı zamanda yaşamış ve onun derslerini derinden öğrenmiştir. Cafer Sadık Medine ve Küfe’de çokça talebe ve taraftarlar toplamış, onun 4 bin takipçisi olmuştur ki, onların da her biri de eserler vermiştir²⁶.

Ebu Hanife Sünni mezhebinde, Cafer Sadık ise Şii tarikatında hukukçuluğun temelini atmışlar. Ebu Hanife Sünnilerde “en büyük imam”, Cafer Sadık ise Şiiilerde, Hz. Ali’den sonra “en ilimli imam” olarak kabul edilir.

Ebu Hanife ömrünün 60’lerinde çok büyük şöhret kazanmış, halife Mansur (hâkimiyet yılları-754-775) onu Bağdada çağırıp, hilafetin baş kadısı tayin etmiştir²⁷. Ancak Ebu Hanife bu vazifeden imtina ettiği için zindana atılmış, aynı vazifeyi onun kabul etmesi için her gün çubukla dövülmüş ve bunun da neticesinde 767’de ölmüştür²⁸.

Ebu Hanife’nin zengin yaratıcılığından muayyen bir hissesi devrimize gelip ulaşmıştır. Onun “Büyük fikh” (Fıkh el-ekbar) ”Bilici ve öğrenen kitabı” (Kitab el-âlim ve mütellim), “Dayanak” (Müsned) vb. eserleri Müslüman hukukçuluğunun bin yıllarca dayandığı umde kaynaklardan biri olmuş, defalarca kopyalanmış, ya da basılmıştır (Ebu Hanife’nin bazı eserlerinin bir kaç elyazma nüshası Cumhuriyet Elyazmalar fonundadır. Okuyucuların dikkatine sunmak için, makalenin yazılma zamanı esasen Cumhuriyet Elyazmalar fonundaki 150’den fazla fıkha ait elyazma araştırılmıştır. (Burada onların şifrelerini göstermek gerekli sayılmadı).

Yeri gelmişken göstermeliyiz ki, onun pedagoji faaliyeti, ilmi faaliyetinden üstün olmuş, yetiştirdiği âlimler Hanefilik fikh mektebini esaslı surette inkişaf ettirerek, Yakın ve Orta Şarkta nüfuzlu yere gelmiştir. Ebu Hanife’nin Müslüman kanunculuğunda yarattığı en büyük işlerden,

21 Ebu Abdullah Muhammed, Rahmetu-l-umme fi ihtilafi-l-Eimme, Kahire, 1940; A. Mes. Musulmanskiy renessans, M, 1966; Masse, A., İslam, Bakı, 1964,s.101-112; Hacı Xəlifə, Keşf ez-Zunun, II. cilt, İstanbul,1890, s. 377-383; Fıqh sözü, İslam Asiklopedisi, V cilt, 1964.

22 Yusuf Ziya, “İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler ve İmam-ı Azam Ebu Hanife”, AÜİFD, S. 3, Ankara, 1952, s. 6.

23 Hacı Xalife, Keşf ez-Zunun, II. cilt, İstanbul, 1980, s. 377-383; Masse, 1964, s. 101.

24 Karimov, G., “Şeriat ve Onun Sosyal Mahiyeti”, Bakı, 1978, s. 15; Akseki A. Hamdi, İslam Dini, İtikad, İbadet ve Ahlak, Ankara, 1983, s. 44-45.

25 "Sadık" lakabıyla meşhur olan İmam Cafer b. Muhammed, Ali'nin torununun torunudur. Muhammed Bâkır'ın oğlu ve Mûsâ Kâzım'ın babasıdır. On iki imamın altıncısıdır. Cafer-i Sadık'ın şii öğretisine göre en büyük özelliği tam bir öğretmen rehber olmasıdır.

26 Bazı kaynaklarda 6 bin eser. Ayrıntılı bilgi için: S. M. Prozorov, Arabskaya istoričeskaya literatura v İrake, İrane i Sredney Azii v VII-seredine X vek, Şiitskaya istorioqrafiya, M, 1980.

27 Kayaoglu, İsmet, İslamda Adalet Mefhumu, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/772/9836.pdf>.

28 Not:ASE’da (IV cild) Ebu Hanife hakkında malumat kesin değil. Sami, Şemseddin, Kamus el-Elam, “Ebu Hanife” sözü; İbn Hallikan, Vafeyat el-Eyan, II. cilt, Mısır,1299h, s. 74-79; Ebu Hanife, İslam Asiklopedisi, I. cilt, 1964. E.E.

özellikle de kıyas ve rey usulüdür. Kıyas karşılaştırma, rey ise hüküm verenin şahsi reyidir. Bunlar Ebu Hanife'ye dek tatbik edilemiyordu. O, ortaya çıkan her hangi bir hadiseye, Kur'an, sünnet ve icmada rast gelinmezse, onlardaki uygun vaziyetle karşılaştırmak ve şahsi netice çıkarıp kanaat kullanmayı ve yahut hüküm çıkarmağı hatta gerekli sayıyordu.

Böylelikle kıyas²⁹-mantık esasında karşılaştırma usulü ve rey Müslüman hukukçuluğunda geniş tatbik edilmeye başlamıştı. Sözsüz ki, rey kıyasın neticesinde alınıyordu. Bu usule ise istihsan³⁰ metodu denirdi. İstihsan metodu yerli şartları, vaziyeti, hadise ile bağı halleri vb. dikkate alarak kıyas yolu ile yeni, yeni sünnet ve hadislerde gösterilenden tamamiyle farklı hüküm çıkarmağı imkan veriyordu ki, bu da bir yandan hukuk kurallarını çoğaltır ve kanunculuğı inkişaf ettirir, başka bir yandan da hâkime ve ya fakihe serbest hareket etmek için imkan yaratılırdı. Bu serbestliğin bir zararlı yönü var idi ki, o da kanunları hâkimlerin (kadıların) elinde bir oyuncak haline getirir, onlardan istedikleri gibi istifade etmeye imkân verirdi³¹.

Hanefilik, VIII. asrın II. yarısından genişçe bir alana yayılmaya başlamış, ilk önce Irak da Abbasiler hilafetinin merkez eyaletinde derin bir kök salmış ve devletin hukuk işlerinde halledici mevki kazanmıştır. Ebu Hanife öldükten sonra Hanefiliğı muhtelif yönler üzere daha derinden kullanmış, onu güçlü bir hukuk mektebi haline getiren ilk önce Ebu Yusuf Yakub bin İbrahim³² ve Muhammed bin Hasan eş-Şeybani³³ olmuştur. Bunların her ikisi Ebu Hanife'nin talebesi ve en yakın takipçileri, arkadaşları olmuşturlar.

Ebu Yusuf (ölümü 798) fakih olmakla beraber hem de üç halifenin-Mehdi (775-785), Hadi (775-776) ve Harun er-Reşid (786-809) devrinde Bağdat'ın ve devletin ilk baş kadısı (kadu-l-kudat) tayin edilmişti. O, Hanefiliğı daha derin yönler üzerinde işlemiş, onu yaymış ve genişçe tatbik etmiştir. Onun Kitab el-Haraç (Vergi kitabı)³⁴ eserinde hilafet tarihinde ilk defa, vergi hukuku, devlet hukuku vb. etraflı belirlendi³⁵. Bu eser bir kaç yüzyıl hâkim ve kadıların müracaat kaynağı olmuştur.

Ebu Yusuf Hanefiliye muhalif olan bir sıra büyük fakihlere, o cümleden Evzan, İbn Ebu Leyli, Malik ibn Enes³⁶ vb. cevap olarak eserler yazmış ve Hanefiliğe sadece ilimde değil, hem de cemiyet de üstünlük kazandırmıştı.

---

29 Kitâb ve Sünnet'te yer alan bir hükmün hangi gerekçeye (vasf, illet) dayandığı bilinir veya ayrı bir icthad ile ortaya çıkarılır (tahrîcu'l-menât icthadı yapılıır), sonra aynı gerekçeye sahip bulunan, aynı illet ve vasfı taşıyan bir fiil veya nesneye de aynı hüküm verilirse "kiyâs" icthadı gerçekleşmiş olur. Hz. Peygamber (s. a) icthada izin verirken, ashâbına icthad eğitimi yaptırırken kıyas icthadına da izin vermiş ve bunun örnekleri o asırda ortaya çıkmıştır.

30 Bir şeyi iyi ve güzel görmek, tercih etmek. Hukukçunun adalet ve insafla hareket ederek, özel bir delile dayanılmak sûretiyle genel kuraldan ayrılması anlamında bir fıkıh usulü terimi.

31 Not: Muhammed Şafii (767-820) bunu dikkate alarak "Fıkıhın Esasları" (Usul el-ıkh) eserini yazmış, kıyası kabul etse de şahsi görüşü kısıtlamış, kıyas zamanı Kuran, sünnet ve icmadan çıkarılan görüşleri tatbik etmeyi gerekli görmüş ve yeni hukuk anlayışı getirmiştir.

32 Arap hanefi fıkıhçı.

33 Hanefi mezhebinin üç büyük imamından biri. Eserleriyle Hanefiliğın sistemleşmesinde ve yayılmasında etkili oldu. ez-Zühaylî, el-Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletüh, I, Dımaşk 1405/1985, I, s. 30; Keskiöglü Osman, Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku, Ankara, 1980, s. 95, 96; Şafâk, Ali, İslam Hukukunun Tedvini, Erzurum, 1978, s. 87 vd; Döndüren, Hamdi, Delilleriyle İslâm Hukuku, İstanbul, 1983, s. 74, 75.

34 Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim el-Kufi (182/798), Kitâbu'l-Harac, (Neşr. Muhyiddin el-Hatib) Kahire 1396 h.

35 İstoriya srednix vekov, Xrestomatiya, Moskva 1969, s. 158-163

36 Mâlik bin Enes, Mâliki mezhebi'nin kurucusu, büyük müctehid ve muhaddis.

Ebu Hanife'nin ikinci meşhur talebesi, fikirdaşı ve takipçisi Muhammed Şeybani (804'de ölmüştür) rey usulünü yeniden etraflıca işlemiş, genişletmiş ve reyi üstün tutan fakih ve kadıların imamı (öncüsü) olmuştur. O, Ebu Yusuf'la birlikte çalışmış, Harun er-Reşidin devrinde Rakka şehrinin kadısı olmuş, "el-Cami el-kebir" (Büyük (kanun) toplusu), "el-Cami es-sağır"³⁷ (Küçük (kanun toplusu) eserlerini)³⁸ yazmakla Hanefilikte yeni yön açmıştır ki, buna da Şeybanilik (şeybaniyye) denilir³⁹.

Bir daha hatırlatalım ki, Hanefilikte ortaya çıkan yönler bağımsız yönler değildi ve bir-biriyle zıddiyet oluşturmuyordu, aksine Ebu Hanife'nin nazariyesinin ruhuna uygun onu inkişaf ettirir, içtimai hayatta daha geniş tatbik edilmesine yardım ediyordu.

Ebu Yusif şeriat ahkâmının devlet idaresinde kanun olarak kabul edilmesini ve bütün devlet işlerinde tatbikini yüksek bir esas üzerinde kurmuş, ondan yüzyıllar sonra da onun eserlerinden istifade edilmiş, ya da ona benzer bir kadar başka geniş eserler-kanun topluları yazılmıştır⁴⁰.

Muhammed Şeybani'nin yukarıda gösterdiğimiz iki eseri⁴¹ ise dini ve dünyevi hukukun bir çok sahasına, o cümleden veraset, ticaret, aile, vakıf, avcılık, esaret, ziyaret, ibadet, selam, borç, vergi vb. ait meseleleri halletmek için yol gösterdiği gibi, namaz, oruç, temizlik, zekat, hums⁴² ve

37 Kudûrî'nin el-Muhtasar'ıyla İmam Muhammed'in el-Câmiu's-sağîr'i Ebû Bekir el-Mergînânî tarafından el-Bidâye adıyla özetlenmiştir

38 İmâm-ı Muhammed Şeybânî'nin kitapları iki kısma ayrılır:

1. Zâhir-ür-Rivâye kitapları:

a) El-Mebsût (El-Asl),
b) El-Câmi-ul-Kebîr,
c) El-Câmi-us-Sagîr,
d) Es-Siyer-ul-Kebîr,
e) Es-Siyer-us-Sâgîr,

f) Ez-Ziyâdât. Bu kitaplar tevâtür yoluyla nakl edilmiş olup, Hâkim-üş-Şehîd tarafından, El-Kâfi adı altında birleştirilerek şerh edilmiştir. Şems-ül-Eimme Serahsî de el-Kafi'yi şerh ederek El-Mebsût adını vermiştir.

2. Nevâdir kitapları:

a) El-Kiysâniyyât,
b) El-Hârûniyyât,
c) El-Cürcâniyyât,
d) Er-Rukiyyât,

e) Ez-Ziyâdât-üz-Ziyâdât. Bu kitaplar, yukarıdaki altı kitap gibi açıkça ve sağlam gelmediğinden, bu haberlere nevâdir yâni zâhir olmayan haberler denir.

39 İbn Hallikan, Vafeyat el-Eyan, II. cilt, Mısır 1299h, s.84; Hacı Halife, Keşf ez-Zunun, II. cilt, 1890, s. 377-379, 381-383.

40 Fıkh sözü, 1964, İslam Asiklopedisi, V cilt.

41 Not:Şeybaninin birinci eseri "El-Cami el-kebir fi-l-Furu", ikinci eseri "El-Cami es-sağır fi-l-Furu"dur. Klasik Azerbaycan Türkçesinde "Usul" ve "Furu" sözleri Arapçada olduğu gibi kullanılırdı. Söylenişte "Usul ed-din", "Furu ed-din" terkipleri "Suliddin" ve "Firuddin" şeklinde kullanılırdı. Biz "Usul"u "özül", "Furu"yu "temel-dayanak" sözleri ile kullanmayı daha uygun görüyoruz.. Böylelikle, bahsettiğimiz eserlerin adları dilimize "Fıkh Dayanakları Büyük Toplusu" ve "Fıkh Dayanaklarının Küçük Toplusu" şeklinde çevrildi. E.E.

42 Hums, Şiiilikte ödenmesi gereken ve alınan, sahip olunan eşyanın beşte birlik değerine denk gelen bir vergidir. Şii inancında özel bir yeri olan bu vergi Muhammed'in bir yakını veya soyundan gelen bir kimse, yetimler, ihtiyaç sahipleri veya yurdundan ayrı düşmüş ve yurduna dönecek maddi imkânı bulunmayan kişilerin hakkı olarak tanımlanır. Hums hususunda Sünni Şii ayrılığının başlıca sebebi, Şiiilikte bu verginin asıl kaynağı olarak görülen Kur'an'daki Enfal Suresinin 41. ayetinin yorumlanmasındaki bir farklılığa dayanır. Ayette sözü geçen ganimet anlamındaki sözcük, Sünni âlimlerce sadece savaşta kazanılan mal ve maddi varlık olarak tanımlanırken, Şiiilere göre genel bir "kâr" anlamı barındırmaktadır ve bu sebeple kârın söz konusu olduğu her durumda beşte birlik bir kısım vergi olarak verilmelidir. Khums, <http://www.oxfordreference.com/views/ENTRY.html?subview=Main&entry=t125.e1302>>URL erişim tarihi:30

sadakanın kural-kanunlarını, şartlarını öğretiyordu. Bu eserlerin her ikisine sonralar yüzlerce şerh, haşiye, talik, izah vb. yazılmış, onlar tekrar tekrar nazma çekilmiştir⁴³.

Ebu Yusif ve Muhammed Şeybani'nin birlikte faaliyeti (bazı tanınmış orta asır âlimlerinin dediğine göre Şeybani bu büyük eserlerini Ebu Yusuf'un isteği esasında yazmıştı) neticesinde Hanefilik en güçlü hukuk mektebine çevrilmiş, önce Irak da, sonra Suriye, İran, Azerbaycan, Horasan ve Orta Asyada geniş yayılmıştır⁴⁴.

Şeybani'liyin Hanefilikte yerini etraflı göstermek bu makalede mümkün değildir, Ancak bazı notlarla, muayyen de olsa, tasavvur edebiliriz; orta asırların tanınmış hukukçuları yazıyorlar ki, "Büyük Toplu" ve "Küçük Toplu"yu derinden bilen adamı kadı-hakim yapılabilir. XIII. yüzyılın başlangıcında Dımaşk'ın emiri Melik el-Muazzam İsa "Büyük Toplu"yu ezberleyene 100 dinar, "Küçük Toplu"yu ezberleyene ise 50 dinar altın para verirdi⁴⁵.

Şeybanilik (şeybaniyye) uzun müddet Hanefilikte yönlendirici olmuştur. Yüzlerce âlim Şeybani'nin eserlerine şerh, haşiye, izah, ilave yazmakla beraber, bir sıra alimler de ya onun eserlerini ihtisar etmiş, ya genişlendirmiş, ya da kendi eserlerini onun eserlerine uygun yazmış, onu taklit etmişler⁴⁶.

Katib Çelebi orta asır kaynaklarına dayanarak: şöyle söylüyorlar ki, eş-Şafii⁴⁷ onu⁴⁸ beğenmiş ve ezberlemiştir.

Hanefiliyi devam ve inkişaf ettiren klasik orta asır âlimlerini önceleri (Mütekaddimîn⁴⁹) ve sonuncular (Müteahhirîn⁵⁰) olmak üzere iki yere (Mütekaddimîn- "öncekiler", "öncedekiler", "birinciler", "ileridekiler", "Müteahhirîn"-sonuncular", "ikinciler", "arkadan gelenler" vb. demektir. Bu tür ayıma birçok yerde, o cümleden felsefe, sufilik, dincilik, vb. de rastlamak mümkün. Felsefede "Mütekaddimîn" dediğinde esasen antik yunan filozofları, "Müteahhirîn" diyince de orta asır Arapça yazan filozoflar dikkate alınır. Bazı eserlerde Gazali'ye kadar, ki sufileri Mütekaddimîn (birinciler), ondan sonrakileri ise Müteahhirîn (ikinciler) adlandırılırlar) bölünürler⁵¹. Bunların da içerisinde Ahmed ibn Muhammed Kuduri⁵² Hanefiliğe daha çok yenilik getirmiş, onun inkişafında

---

Nisan 2008; Zysow-Gleave, http://www.brillonline.nl/subscriber/entry?entry=islam_COM-1417> URL erişim tarihi:30 Nisan 2008.

⁴³ Hacı Halife, 1890, s. 377-383.

⁴⁴ Hacı Halife, 1890, s. 377-383.

⁴⁵ Hacı Halife, 1890, s. 382.

⁴⁶ İbn Hallikan, 1299h, s.270-271; Hacı Halife, 1890, I. cilt, s. 377-379 381-383, II. cilt, s. 372-373.

⁴⁷ Muhammed bin İdris eş-Şafii üçüncü mezhebin kurucusu. 820'de ölmüştür. Şafilîğin tekamülünde Azerbaycan'ın orta asır hukukçuları büyük rol oynamışlar. Bu konuda "Şafilîlik ve onun kaynakları" makalesinde etraflı konuşulacaktır.

⁴⁸ Şeybani'nin "Kitab el-Mabsut fi Furu-l-Hanefiyye" (Hanafilîğin Dayanakları genişletilmiş kitap) adlı eseri. Bu eser sadece "Meb sut" adlandırılır.

⁴⁹ Mütekaddimîn âlimlerine göre, Kur'ân-ı kerîm ve din dersi öğretmek ve ezân, imâmlık için para ile adam tutmak câiz değildir. Dînen uygun değildir. Fakat müteahhirîn (sonradan gelen din âlimleri) ise câiz olur, dedi. Çünkü, son zamanlarda, dinde gevşeklik olduğundan, Kur'ân-ı kerîmin ve din bilgilerinin unutulmaması ve imâmlığın yapılabilmesi için bunların ücret ile yaptırılması zarûret hâline gelmiştir. Fakat bu fetvâ bütün ibâdetlerin ücretle yapılabileceğini göstermez. Yalnız saydıklarımız zarûret olup, mezhebin aslından dışarıda bırakılmaktadır. Hâfizlara ücretle Kur'ân-ı kerîm okutmak, zarûret olmadığı için, câiz değildir.

⁵⁰ Sonra gelenler.

⁵¹ Hanefiler sözü, İslam Asiklopedisi, V cilt, İstanbul, 1964.

⁵² Hanefî mezhebi fıkıh âlimlerinin büyüklerinden. Kudûrî lakabı ile tanınır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Kuduri, 1898, Aziziye, Kitabü'l-Azizi fi'l-Muhtasari'l-Kuduri, Çeviren:Mehmed Emin Fehim Paşa, İstanbul.

büyük rol oynamıştır. Onun “el-Muhtasar” eseri sonradan gelen Hanefi âlimler için esas müracaat kaynaklarından biri olmuştur. “Muhtasar el-Kuduri” (Kuduri'nin muhtasarı) adı ile daha çok tanınan bu eserin tam adı “Muhtasar el-Kuduri fi furu'i-l-Hanefiyye”dir⁵³. Bu eserde Müslüman hukukuna ait 12 bin mesele ele alınmış ve onların nasıl halledilmesi gösterilmiştir⁵⁴. Katib Çelebi bu eser hakkında “Misbah el-envar el-ed'iyye” (Duaların Işığı) eserinden böyle bir iktibas getirir: “Bu (eserle) Hanefilik veba günlerinde şifa buldu”⁵⁵. Irak'ta Hanefiliğin komutanlığı Kuduri ile son bulmuştur. Kuduri'nin eserlerine bir kaç yüz şerh ve haşiye yazılmış, onun usulü geniş tatbik edilmiştir. Böylelikle Kuduriyye kolu kurulmuştur.

Al-Marginani'den⁵⁶ takriben 150 yıl sonra yaşamış Ubeydulla el-Mehbubi el-Hanefi'nin (1347'de vefat edip) ”Hidaye” esasında yazdığı “Vikayetu'r-Rivayefi Mesaili'l-Hidaye” eseri kendi devri için çok meşhur olmuştur. Bu eser de kendi sırasında birçok âlimler tarafından şerh edilmiş ve muhtelif dillere, o cümleden Türk (Azerbaycan) diline tercüme olunmuştur.

Hacı Halife kendisinin meşhur “Keşf ez-zunun”⁵⁷ eserinde “Vikayetu'r-Rivayefi Mesaili'l-Hidaye” hakkında geniş malumat vererek, Yusuf Devletoğlu “Manzum Fıkıh”i⁵⁸⁵⁹ aynı eser esasında nazma çekmiştir. Başka Türk âlimi Abdülbaki Gölpınarlı kendisinin Ankara'da neşr olunmuş kataloğunda⁶⁰ Hacı Halifenin bu fikrini tasdik ediyör.

“Manzum Fıkıh” eseri 55 bölümden ibarettir. Kitaplar dini (mis:Kitab et-tahara, Kitab es-salavat, Kitab el-hacc vb) ve dünyevi (mis:Kitab en-nikah, Kitab et-talak, Kitab el-cinayet vb) hukuk normlarına aiddir. Bu bölümlerin ekseriyeti kendi içerisinde bablardan ve fasıllardan ibarettir. Mesela, Kitab en-nikâh 5 baba ve 2 fasile bölünür.

Orta asırlarda Müslüman ülkelerinde dine, şiiriyata, fıkha, felsefeye vb. ait eserler esasen Arap dilinde yazılırdı. XV. asırda yaşamış Yusuf Devletoğlu'nun bu eserinin varlığı onu gösteriyor ki, Türk dilli halklar kendi milli dillerinde içtimai-siyasi ve ilmi ehemmiyet kesbeden eserler yaratmakla artık aynı devirde hükümler Arap dilini sıkıştırıp ortadan kaldırmış, milli dil müstakillliğini koruyup saklamış ve inkişaf ettirmiştir. Türk dilli halklar arasında “Manzum Fıkıh” eserini âlimler, kadılar ve fakihler tarafından büyük merakla karşılanması, aynı devirde mahkeme

53 Hacı Halife -II. cilt, 1890, s. 402.

54 Hacı Halife -II. cilt, 1890, s. 403.

55 Hacı Halife -II. cilt, 1890, s. 403.

56 el-Hidâye adlı eseriyle tanınan Hanefî fakihî.

57 Hacı Halife, Keşf ez-Zünûn an Esâmi'il-Kütûbi ve'l-Fünûn I, İstanbul,1941; Hacı Halife, 1890, s. 2020-2024.

58 Özkan, Mustafa, “Devletoğlu Yûsuf”, IX, DİA, İstanbul, 1994, IX, s.243.

59 Devletoğlu, Yusuf, (? Balıkesir-1424 ?, ?), fıkıh yazarı. Hayatı hakkında kesin bilgi yoktur. Balıkesirli olduğu bilinmektedir. Aslı Arapça olan manzum bir fıkıh kitabını II. Murad adına 1424'te “Vikayenâme” adıyla dilimize çevirmesiyle ünlenmiştir. Çeviride esas alman kaynağın dışında başka eserlerden de yararlanılarak ortaya konan bu yarı telif eser, Türkçede ilk manzum fıkıh kitabı olarak bilinir. Vikayenâme, 48 bölüm ve 7000'e yakın beyitten oluşan dinî ve didaktik bir mesnevidir. Namaz, oruç, hac, zekât gibi ibadetle ilgili bilgiler vermek, özellikle kadınlara yardımcı olmak, kolayca ezberlenip akılda kalabilmesi için de manzum olarak kaleme alınmıştır. Eser, sanat yönünden çok, eski Anadolu Türkçesi dönemi özelliklerini yansıtan dili nedeniyle önemlidir. Manzum Fıkıh Kitabı'na örnek olarak da, Devletoğlu Yûsuf (ö. 828/1424)'un Vikâyenâme isimli mesnevîsi verilebilir. Bu eser, Arapça manzum bir fıkıh kitabının Türk-çe'ye tercümesidir. Vikâyenâme (telif:1423-1424) Devletoğlu Yûsuf tarafından sultan II. Murad'a sunulmuştur. Bu konudaki önemli eserlerden bir diğeri de XVI. yüzyıl şairlerinden Halilî'nin Ravzatü'l-İmân isimli mesnevisidir. Ayrıntılı bilgi için: H. İbrahim Şener, Halilî ve Ravzatü'l-İman Mesnevisi, İzmir,1999.

60 Gölpınarlı, Ebülbaki, Mövlana Müzesi Yazmalar Kataloqu, I. cilt, Ankara,1967, s. 146-147; Çelebioğlu, Âmil, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay, Ankara,1988, s. 128.

işlerinde ondan bir kanun kitabı gibi istifade edilmesi yukarıda dediklerimize bir daha kanıtlar. Bunu Yusuf Devletoğlu'nun kendisi de kaydeder:

Kamu âlimler anı kıldı kabul,

Cümle halk içinde meşhur oldu al,

Türki olmak, manzum olmak bes kelim,

Ana hiç ayıb olmaz isim vessalam.

Eser hala orta asırlarda Azerbaycan dilinde kullanılan hukuk terimlerinin varlığını muayyenleştirmek için çok gereklidir. “Manzum Fıkıh” eserinin esas meziyetlerinden biri de onun nazımla yazılmasıdır. Bellidir ki, nazımla yazılan eser, nesirle yazılana nispeten hatıradan daha çok kalır, çabucak ezberlenir. Buna göre de o deviren fakihleri bu eseri kolaylıkla anlamış, kavramışlar, sırf bu sebepten de “Manzum Fıkıh” Türk dilli halklar arasında başka fikh eserlerine nispeten daha çabuk meşhurlaşmıştır. Umumiyetle, bu eser sadece Müslüman hukukçuluğu değil, aynı zamanda elyazma sanatı, hattatlık, dilcilik, şiir, Türkologluk ve içtimai-iktisadi münasebetleri öğrenmek bakımından da çok kıymetlidir. XIX. yüzyılda kapitalizmin güçlü inkişafı ve Şarka tesiri ile bağlı olarak, Türkiye, İran, Hindistan ve Arap ülkelerinde Müslüman hukuk kural ve kanunları esasında burjuva hukuku formasında yeni tatbik metotları hazırlamağa çalışılmıştır. Şöyle ki, “Kanunname”ler hazırlanmıştır.

Hanefi hukuk mektebinin metodu esasında tertip edilen en yüksek seviyeli mecelle Türkiye’de ansiklopedik âlimlerden olan meşhur Ahmed Cevdet Paşa’nın (1822-1895) başkanlığında bir komisyonun oluşturduğu “Mecelle” kanunlar toplusu olmuştur⁶¹. Bu mecelle Osmanlı imparatorluğunda ilk burjuva anayasası hazırlanmasına büyük tesir göstermiş, Türkiye’de cumhuriyet kuruluşuna kadar hukuki gücünü saklamıştır⁶².

Bu makalede biz Hanefiliğin hukuk mektebi gibi geçirdiği tekâmül devirlerini ve onun esas yönlerini topluca göstermeye çalıştık, dini-felsefi, ilahiyatçılık (kelam) sahasındaki yönlerine dokunmadık. Bu sonuncu tamamile başka geniş ilmi tetkikat gerektiriyor, İslam dini ve Şark felsefesi ile meşgul olan tetkikatçıların işidir.

K. Marks’ın böyle bir fikri bütün orta asır Şarki üzerine araştırma yaptığında belliydi ki, Selçukların ortaya çıkması ile Yakın ve Orta Şarkta bütün münasebetler değişmişti. Yeri gelmişken onu da belirtelim ki, derin içtimai-iktisadi tahlil esasında çıkarılmış bu inkâr edilmez fikir Hala de bir sıra burjuva âlimlerine ulaşmamış, onlar XI. -XII. asır Yakın Şarkin tarihini t olurlar. Manchester Üniversitesinin Prof. Dr. Botsford, Clifford, Pensilvanya Üniversitesinin Prof. Dr. George Makdisi, Avrupa burjuva tarihçiliğinin ananevi yanlışlarını devam ve inkişaf ettirirler⁶³.

Tartışmasız, bir az dikkatle yanaşırsak, Selçukların gelişi ile Yakın ve Orta Şarkta ilim, siyasi-ideoloji, dini-siyasi merkezlerin hem mevkilerin, hem de coğrafi yerlerinin değiştiği açıkça görünür.

61 Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, 1868-1878 yılları arasında Ahmet Cevdet Paşa başkanlığındaki bir komisyon tarafından derlenen İslami özel hukuk (medeni hukuk) kuralları kodeksidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yarım yüzyılında şer’i mahkemelerde hukuki dayanak olarak kullanılmıştır.

62 Türkiye’de ilk burjuva anayasası 1876’da yapılmıştır. Onu ıslahatçı Mithat Paşa (1822-1884) hazırlamıştı.

63 Şabanov, F. S., Qosudarstvennyy stroy i pravovaya sistema Tursii v period Tanzimatı, Bakı, 1967, s. 154-185.

Başka bir yandan iktisadi münasebetlerin derinden karışması, iktanın iktisadi münasebetlerde yönlendirici mevkiye kaldırılması, siyasi hâkimiyetin tamamen yenileşmesi, değişmesi, içtimai grup tabakaların, tarikat ve toplulukların, hatta halkların ve medeniyetlerin Büyük Selçuk imparatorluğunda yer değişmesine sebep olmuştur ki, bu da kendi tesirini XI. asrın II. yarısından XIII. asrın sonlarına (hatta Moğolların Yakın Şarktaki ilk devirlerinde) kadar göstermiştir. Hanefilik de Selçuklar devrinden yeni bir merhaleye geçmişti. O bütün Orta Asya, Horasan, Rey, Azerbaycan, Irak ve Şarki Anadolu'da kendi nüfuzunun faaliyet dairesini genişlendirmiştir. Büyük Selçuklardan Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melik Şah ve başkaları Hanefi idiler. Bu da Hanefiliğin bütün hukuk sahalarına nüfuz etmesine büyük tesir gösterirdi. Ancak onu da belirtmeliyiz ki, Şafii olan vezir Nizam el-Nizamülmülk'ün faaliyeti neticesinde Şafilik Irak da Hanefiliğin birinciliğine şerik olmuştur.

Nizam el-Nizamülmülk'ün güçlü himayesi sayesinde Şafilik her yerde Hanefilikle rekabet yapsa da (çoğu zaman bu rekabet ölüm-kalımla neticelenirdi) bütün imparatorluk da Hanefilik üstün mevkide bulunuyordu. XII. yüzyılda Hanefilik o zamana kadar görülmemiş bir ölçüde geniş yayılıp, kütleli mezhep halinde ilmi bakımdan derinine ve enine daha da inkişaf etdi. Öylece bu asırda de "ilklerin" eserlerini geride bırakan eserler yazılmaya başladı. Bunun binasını ise meşhur âlim, şeyhül-islam, Ferganalı Ali bin Ebu Bekr Marginani (Marginan-Orta Asyada şehir) (1197'de ölüp) koymuştur. Ali Marginani Hanefi hukukçuluğunu bir sistem haline getirmişti. O, Şeybani'nin "Büyük Toplu"sunu yeniden şerh etmiş, Şeybani ve Kuduri'nin eserlerini umumileştirip, bir çizgiye getirmiş, onların esasında yeni ve çok güçlü bir eser yazmıştır. Kısaca olarak "Hidaye" (Doğru yön) adlanan bu esere o kadar şerh, haşiye, talik, telhis, izah vb. yazılmıştır ki, onların tam sayısını hala şimdiye dek tutmak mümkün olmamıştır.

Bu eser diyebiliriz ki, XII. asırdan XX. asrın başlangıcına dek Hanefi hukuk mektebine mensup olan bütün âlimlerin, hukukçuların, kadıların (hâkimlerin) ve umumiyetle Hanefilerin en çok yararlandığı, müracaat ettiği kaynak olmuştur. Hanefiliğe mensup olan en büyük âlimler böyle bu eserin tesirinden uzaklaşmamışlardır. Müellifin "Kur'an gibi "Hidaye" yazdım"⁶⁴ sözleri Hanefilikte kendisini doğrultmuş, hukuk meselelerinin hallinde Kur'an'dan çok, "Hidaye"den istifade edilmiştir. Aynı esere sonradan gelen büyük Hanefi fakihlerinden Hüsameddin Sıgnaki (1310'de öl) "Nihaye"⁶⁵, imam Gevameddin Naccari (1348'de öl) "Miraced-diraye", Ekmeleddin Babarti (1384'de öl)⁶⁶, "İnaye", Kurlani (XIV. asır) "Kifaye"⁶⁷, Sedr eş-Şerieevvel "Vikaye", Sedr eş-Şerieseni "Nugaye", vb. şerhler yazmışlar⁶⁸. Azerbaycan hukukçularından Şeyh Ebu-l-Mekarim Ahmed Tebrizi Çarperdi (1345'de öl⁶⁹) "Hidaye"ye şerh yazmıştır⁷⁰.

Hanefi hukuk mektebinde yeni bir yönü Ebu Bereket Abdulla Hafizeddin Nesevi (1310'de ölmüştür) yaratmıştır. Bu yön zayıf olsa da, yeniliyi orasında idi ki, Nesevi kendisi Hanefi olmasına

64 Musulmanskiy Mir, Moskva 1981, s. 950-1150.

65 Hüsâmeddîn Hüseyin b. Ali Sıgnâkî (ö. 711/1311). en-Nihâye adlı fıkıh kitabıyla bilinen ve Halep'te medfûn bulunan meşhur Hanefî fakîhi Hüsâmeddîn Sıgnâkî, Ahmed Yesevî'nin terceme-i hâlini ve menkıbelerini bir risâlede toplamıştır.

66 Ekmeluddin Baberti Sempozyumu, 28-30 Mayıs 2010, Bayburt, http://www.islamyolum.net/viewpage.php?page_id=36.

67 http://www.islamyolum.net/viewpage.php?page_id=36.

68 Hacı Halife, II. cilt, 1890, s. 648.

69 Fahreddîn Ahmed İbn Hasan el-Çarperdî, Tebrîz yakınlarında yetişmiş ve Kâ-dî Beydâvî'den ders almış bir bilginidir. Çarperdî'nin Keşşafa yazmış olduğu haşiyesi meşhurdur. Bu eserinde Zemahşeri'nin Ehl-i Sünnet'e karşı tavırlarını eleştirmiştir.

70 Hacı Halife, II. cilt, 1890, s. 648-654.

bakmayarak, dört⁷¹ Sünni hukuk mektebinin yaratıcılarının, Şeybani ile Ebu Yusufun ve bazı muasırların usullerini, o cümleden, kendisine kadar ki fetvaları umumileştirmeye çalışmıştır. Onun eserlerine (Kenz ud Dakaik⁷², “Minar el-envar” vb) sonradan birçok düşünürler dikkat ve kaygı ile yanaşmış, aynı yönün takipçileri ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi, XIII. -XIV. asırlarda formalaşmış, XV. -XVI. asırlarda dünyanın en güçlü devletlerinden biri gibi çıkış eden, Noviçyev’in⁷³ yazdığı gibi bütün dünyada her hangi bir uluslararası meselede çözümleyici sözü söyleyen Osmanlı imparatorluğunun hukuk normları Hanefilik mektebinin kural ve kanunları, metod ve prensipleri esasına kurulmuştur. Ona göre de bir taraftan Hanefilik mektebi genişçe yayılır, başka bir yandan onun abideleri Türk diline tercüme edilir, üçüncü bir taraftan ise hem Arap, hem de Türk dillerinde yeni hukuk eserleri yazılıyordu. Sultan Süleyman Kanununun (1520-1566) “Kanunname”si de sırf Hanefilik esasında yazılmış böyle bir kanunlar toplusu idi. Hanefilikte Marginani tarafından yaratılan yön Türkiye’de daha çok yayılmıştı. Onun eserleri Türkçe şerh edilir, Türk diline çevrilir, ya da yüzleri defalarca elyazma halinde kopyalanıp, bütün mahkeme idarelerine gönderilirdi. XV. - asırda yaşamış büyük hukukçu Yusuf Devletoğlu’nun “Manzum Fıkıh” eseri de kendi orijinallığı ile dikkati celb ediyor.

---

71 Ebu Hanife, Şafii, Malik, Hanbel.

72 Kanzu’d-Daqa’iq, An Nasafi, Hafızuddin en-Nesefi.

73 Ayrıntılı bilgi için bakınız: Noviçev, A. D. Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı-Sömürgeleşmesi, Ankara, 1979.

KAYNAKÇA

- A Brief Memoir of the Life and Conoersionof Mahomed Ati Bey: A Learned Persian of Derbend, 1827, Philadelphia.
- ABRAROV, Magruf, 1961, Şariat i Yeşo Sosyálnaya Suşnost, Daşkənd.
- ABRAROV, Magruf, 1961, Şariat ve Onıng Sosyál Mahiyatı, Taşkent.
- AKPINAR, Yavuz, 1980, Mirza Feth-Ali Ahund-Zade (Bütün Yönleriyle), Erzurum. (Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi).
- AKPINAR, Yavuz, 1994, Azerî Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul, Dergah Yayınları.
- AKSEKİ A. Hamdi, 1983, İslam Dini, İtikad, İbadet ve Ahlak, Ankara.
- BAYKARA, Hüseyin, 1966, Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri, Ankara.
- BİBLİOGRAFIYA NAUÇNIH TRUDOV İ. P. PETRUŞEVSKOGO, 1959, Uçenie Zapiski LGU, N:282, Seriya Vostokovedçeskih Nauk, vıp. 11, İstoriya i Filologiya Stran Vostoka, Leningrad, s. 197-203.
- BLİJNİY İ SREDNİY VOSTOK, İSTORİYA, KULTURA, İSTOÇNİKOVEDENİE, Hazırlayan:L. P. Smirnova ve V. A. Romodin, M., İzd. -vo Nauka, GRVL, s. 12-21.
- BORATINSKAYA, Y., 1999, “Vostoç-noe svetilo”, Kazan, sy. 7-8, Kazan, s. 27-30.
- CAFEROĞLU, Ahmet, 1932, “Büyük Azerî Âlimi Mirza Kâzım Bey”, AYB, 1/2, s. 62-68.
- CÂSİYE SURESİ 45/18.
- ÇELEBİOĞLU, Âmil, 1988, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay, Ankara.
- DÖNDÜREN, Hamdi, 1983, Delilleriyle İslâm Hukuku, İstanbul.
- DUGAT, G., 1868, “Mirza Kazem-Bek”, Histoire des orientalistes de l' Europe, Paris, s. 169-185.
- ƏBU ABDULLAH MƏHƏMMƏD, 1966, Rəhmətu-l-ummə fi ixtilafi-l-Əimmə, Qahirə, 1940; A. mis. Musulmanskiy renessans, Moskva.
- ƏBU YUSİF, 1302h, Kitab əl-Xərac, Kitâbu'l-Harac, Neşr. Muhyiddin el-Hatib, Kahire 1396 h.
- EDWARD TRACY TURNERELLİ, 1854, Kazan: The Ancient Capital of the Tatar Khans, I, London.
- EFENDİYEV, H, 1954, M. F. Ahundov'un Nesri, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı.
- ENFAL SURESİ-41.

EZ-ZÜHAYLÎ, 1405/1985, el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletüh, I, Dımaşk.

GÖLPINARLI, Ebübaki, 1967, Mövlana Müzesi Yazmalar Kataloqu, I. cilt, Ankara.

HACI HALİFE, 1890, Keşf ez-Zunun, II. cilt, İstanbul.

HACI HALİFE, 1941, Keşf ez-Zünûn an Esâmi'il-Kütûbi ve'l-Fünûn, I, İstanbul.

İBN XƏLLİQAN, 1299h, Vafəyət əl-Əyan, II. cilt, Mısır.

İBN XƏLLİQAN, 1299h. Vafəyət əl-Əyan, III. cilt, Mısır.

İSLAM ASİKLOPEDİSİ, 1964, I. cilt, İstanbul, “Əbu Hənifə” sözü.

İSLAM ASİKLOPEDİSİ, 1964, V cilt, İstanbul, “Fiqh” sözü.

İSLAM ASİKLOPEDİSİ, 1964, V cilt, İstanbul, “Henefiler” sözü.

İSTORİOGRİFYA İ İSTOÇNİKOVEDENİYE İSTORİ STRAN AZİİ İ AFRİKİ, 1968, vıp. II, Posvyaşaetsya Semidesyatiletıyu Doktora İstorıçeskıh Nauk-Professora İlyi Pavloviça Petruşevskogo, Sorumlu redaktör:G. V. Efimov, L. İz. -vo LGU, s. 158-159.

İSTORİYA SREDNİX VEKOV, 1969, Xrestomatiya, Moskva.

KAYAOĞLU, İsmet, İslamda Adalet Mefhumu,
<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/772/9836.pdf>.

KARİMOV, Q.,1987, Şariat i yeqo sosialnaya suşnost,Bakı; Kerimov, G., 1987, “Şariat ve Onun Sosyal Mahiyyeti”, Bakı.

KESKİOĞLU, Osman, 1980, Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku, Ankara.

KUDURÎ, 1898, Aziziye, Kitabü'l-Azizî fî'l-Muhtasari'l-Kudurî, Çev.: Mehmed Emin Fehim Paşa, İstanbul. www.davetci.com.tr

KULTURA, 1968, İstoçnikovedenie, Moskva, İzd. -vo Nauka, GRVL, s. 12-21.

MAİDE SURESİ.

MASSE, A., 1964, İslam, Bakı.

MEMEDOV, N., 1987, M. F, Ahundov'un Hayatı ve Bedii Yaratıcılığı, Eserleri (Önsöz), Elm, Bakı, cilt I.

MEMMEDOV, Nadir, 1982, M. F. Ahundov, Komediyaalar, Povest, Şe'rler, Bakü, Yazıçı Neşriyat.

MEMMEDOV, Nadir, 1987, Mirza Feteli Ahundov Eserleri, C. I, Bakü, Elm Neşriyyatı.

- MEMMEDZADE, Hemid, 1987, M. F. Ahundov, Bediî ve Felsefî Eserleri, Bakü, Yazıçı Neşriyat.
- MERT, Muhit, 1999, “Rusya'da Şarkiyat Çalışmalarının Öncüsü, Ünlü Türk Alimi:Mirza Kâzım-Bey”, TY, XIX/145, s. 26-34.
- MİRZA KAZEM-BEK İ OTEÇESTVENNOE VOSTOKOÜEDENİE, 2001, Kazan.
- MUHTAROĞLU, Vilayet, 1993, Başlangıcından Günümüze Kadar Türk Edebiyatları Antolojisi, akt.: Dr Rıdvan Öztürk, Dr. Ali Duymaz, Ankara.
- MUSULMANSKIY MİR, 1981, Moskva.
- MUTASARUL-VİQAYEET İLİ SOKRAHŞYENNIY VİQAET, 1845, Kurs musulmanskoqo zakonovedeniya po şkolu Xanefidov, Kazan.
- ÖZKAN, Mustafa, 1994, “Devletoğlu Yûsuf”, IX, DİA, İstanbul, s.243.
- PETRUŞEVSKİ, İlya Pavloviç, 1354h, İslam der İran:ez HeCRET ta Payan-e Garn-e Nohom-e Hecri, Peyam, Tahran.
- PRAVO V STRANAX SOSYALİSTİÇESKOY ORİENTASİİ, 1979, Moskva.
- PROZOROV, S. M., 1980, Arabskaya istoričeskaya literatura v İrake, İrane i Sredney Azii v VII-seredine X vek. Şiitskaya istorioqrafiya, Moskva.
- QLUXOV, Y., “Utro nadejd”, Pravda Qəzeti, 3 Mart 1980.
- QURANIN MƏZMUNU, 1980, N10, səh. 27-31.
- RİZAEDDİN b. FAHREDDİN, 1917, “Kâzım Bey”, Şûra, sy. 11, Orenburg, s. 241-245.
- SADAQDAR, M., 1968, Osnovı Musulmanskoqo Prava, Moskva.
- SAMİ, Şəmsəddin, “Əbu Hənifə” sözü, Qamus əl-Elam.
- SPİSOK OSNOVNIH NAUÇNIH TRUDOV PROFESSORA İ. P. PETRUŞEVSKOGO (K 60-letiyu so dnya rojdeniya), 1959, Problemi Vostokovedeniya, Moskva, Nu. :2, s. 251-256.
- SPİSOK OSNOVNIH NAUÇNIH TRUDOV PROFESSORA İ. P. PETRUŞEVSKOGO (K 60-letiyu sodnya rojdeniya), Problemi Vostokovedeniya, 1959, Moskva, Nu.: 2, s. 251-256.
- SPİSOK OSNOVNIH RABOT DOKTORA İSTORİÇESKIH NAUK, Professora İ. P. Petruşevskogo.
- SPİSOK RABOT PROFESSORA İ. P. PETRUŞEVSKOGO, 1960, Hazırlayan:A. İ. Filina, KSİV AN SSSR, XXXVIII, Moskva, s. 99-103.
- SPİSOK TRUDOV DOKTORA İSTORİÇESKIH NAUK, 1968, Professora İ. P. Petruşevskogo,

- ŞABANOV, F. S., 1967, Qosudarstvenniy stroy i pravovaya sistema Tursii v period Tanzimata, Bakı.
- ŞAFAK, Ali, 1978, İslam Hukukunun Tedvini, Erzurum.
- TOKAREV, S. A., 1976, Dünya Xalqlarının Tarixində Din, Moskva.
- TOKAREV, S. A. 2005, Kültür Tarihinde Ateş Sembölü (Çev. Yard. Doç. Dr. Muvaffak Duranlı), S. A. Tokarev'in "Simvolika ognya v istoričeskoy kulture" adlı bu makalesi i Priroda dergisinin 1984, 9. sayısında 75-79, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies, Cift:VI, Sayı 1, s.257-262, İzmir.
- TOKAREV, S. A., 1940, Oçerk İstorii Yakutskogo Naroda, Moskova.
- TOKAREV, S. A., 1969, "Sovetskaia Etnografiia", no. 6., Moskova.
- USMANOV, M., 1980, "Quran Necə Yaranmışdır", Nauka i Reliqiya Jurnalı, N9, səh. 32-37.
- VURGUN, Semed, Mirza İbrahimov, M. Arif Dadaşzade, 1960, Azərbaycan Edebiyatı Tarihi, C. II, Bölüm yazarları:F. Gasızmzade, Eli Sultanlı, H. Efendiyev, E. Mir Ehmedov, M. F. Ceferov, Bakü, Azərbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı.
- XOLİKOVA, Dilnavoz, 2011, Hızır Tipi-İyilik Timsali, Özbekistan İlimler Akademisi Alishir Nevai Dil ve Edebiyat Enstitütüsü "Şimdiki Özbek Modern Edebiyatı" Bölümü Araştırmacısı, Taşkent, Ay Vakti, Düşünce-Kültür ve Edebiyat Dergisi, Araştırma, Sayı-Ocak, 2011, s.124.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, 1952, "İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler ve İmam-ı Azam Ebu Hanife", AÜİFD, S. 3, Ankara, 1952, s. 6.
- ZYSOW, A- GLEAVE, R. "KHUMS (A)", "Encyclopaedia Of Islam. Edited By:P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. Van Donzel And W. P. Heinrichs. Brill, 2008, Brill Online. <Http://Www.Brillonline.Nl/Subscriber/Entry?Entry:İslam_COM-1417> URLerişim tarihi:30Nisan2008.
- "Bâbertî'ye Nispet Edilen Bir Fırak Risalesi Hakkında Tespitler ve Mülâhazalar", Ekmeluddin Baberti Sempozyumu, 28-30 Mayıs 2010, Bayburt; http://www.islamiyolum.net/viewpage.php?page_id:36
- "Khums" Oxford Dictionary of Islam. John L. Esposito, ed. Oxford University Press Inc. 2003. Oxford Reference Online.Oxford UniversityPress, <http://www.oxfordreference.com/views/ENTRY.html?subview:Main&entry:t125.e1302>>URL erişim tarihi:30 Nisan 2008
- http://www.525.az/print_preview_a.php?id:5609.
- <http://www.islamiyolum.net/viewpage.php?pageid:36>